

‘પુલકિત : એક વિહંગાવલોકન’

ડૉ. ચૈતાલી એન. ઠક્કર

અધ્યક્ષ, ગુજરાતી વિભાગ, શ્રી રામજી રવજી લાલન કોલેજ, ભુજ- કચ્છ

સારાંશ :

અનુવાદની પ્રક્રિયા વડે સાહિત્યિક આદાન પ્રદાનની શક્યતાઓને વિસ્તાર થાય છે, જેમાં એક ભાષાની કૃતિ જ્યારે બીજી ભાષામાં અનુવાદિત થાય છે, તે અનુવાદ જ્યારે સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કૃત હોય, ત્યારે આ સત્વશીલ સર્જન ભાવકને સહજ આનંદાનુભૂતિ કરાવે છે, તો પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં મરાઠીસાહિત્યના ઉત્તમ સર્જક એવા પુ.લ.દેશપાંડેની પ્રતિભાનો પરિચય પણ થાય છે. હાસ્ય સાહિત્ય, ચરિત્ર સાહિત્યને અંગે વૈવિધ્યસભર લેખો અહીં અરુણાબહેનની અનુવાદકળા તેમજ ઉત્તમ પસંદગીકલાનો ખ્યાલ આપે છે. તેમણે કરેલું લેખોનું ચયન પણ ભાવકને સપર્શી જાય છે.

પુરુષોત્તમ લક્ષ્મણ દેશપાંડેની કેટલીક રચનાઓનો અરુણા જાડેજાએ કરેલો અનુવાદ એટલે ‘પુલકિત’. સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હી દ્વારા પ્રકાશિત આ પુસ્તક અનુવાદનું પુસ્તક છે, જે ૨૦૦૫માં પ્રગટ થયું, જેના અનુવાદિકા અરુણા જાડેજા છે. મૂળે મરાઠી એવા ગુજરાતી અરુણાબહેને મરાઠીસાહિત્યના પ્રસિદ્ધ હાસ્યલેખકની ઓળખ ધરાવતા પુ.લ.ની કુલ ૨૪ રચનાઓનો અનુવાદ કરેલો છે; જે આ પુસ્તકમાં સમાવિષ્ટ છે. અનુવાદ વિશે ડોક્ટર પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ કહે છે,

"અનુવાદ મૂળની પાછળ, પાછળ મૂળને અનુસરીને બોલવું તે."

આ અનુવાદ વાંચતા, એમાંથી પસાર થતાં એક પ્રથમ વિચાર જ એ આવે કે મૂળ કૃતિ અને અનુવાદ વચ્ચે ભેદ જરૂર હશે, પણ અહીં તો વાંચતા એમ જ લાગે કે આ અનુવાદ નથી જાણે કે મૂળ કૃતિ જ વાંચતા હોઈએ એવું લાગે.

‘પુલકિત’ વિશે અને એના અનુવાકર્મ વિશે અનુવાદિકા નોંધે છે કે આ કૃતિના અનુવાદ માટે તેમણે કેવી કેવી જહેમત ઊઠાવી. પુ.લ. મરાઠીસાહિત્યમાં અને મરાઠી અન્ય કલાના ક્ષેત્રે કેવું સ્થાન અને માન ધરાવે

છે, એની ઊડાણપૂર્વક ચર્ચા તેમણે પ્રસ્તાવનાના લેખમાં કરી છે અને દરેક પાસાને તેમણે રજૂ કર્યા છે. પોતે આ પુસ્તકના અનુવાદ તરફ કઈ રીતે વળ્યા એ ઘટનાના મૂળિયાં પણ તેમણે વાચકોની સામે મૂક્યા છે અને સવિતાતાઈ, વિનોદ ભદ્ર, સાહિત્ય અકાદમી- દિલ્હી, ગુજરાતી સામાયિકો કઈ રીતે આ પુસ્તકના લેખન સુધી પહોંચવામાં ઘડતરબળરૂપ બની રહ્યાં એની ચર્ચા અહીં કરી છે.

‘પુલકિત’ પુસ્તક અનુવાદનું પુસ્તક છે અને અનુવાદ અંગે અનુવાદિકાએ પુ.લ.ના પત્ની પાસેથી મંજૂરી માંગે છે, ત્યારે જાણવા મળ્યું કે હાસ્ય અને કવિતાનો અનુવાદ ન થઈ શકે અને છેલ્લે જે રીતે પુ.લ.ના લખાણો કઈ રીતે અનુવાદ કરવાની મંજૂરી મળી તેની માંડીને પ્રસ્તાવનામાં વાત કરે છે. અનુવાદ વિશે પુ.લ.એ વાત કરી છે તે અહીં નોંધાઈ છે તેમણે કહ્યું હતું કે અનુવાદ એ એવી પ્રક્રિયા છે કે પ્રિયતમના ગાલ પર હાથ ફેરવો અને હાથમાં મોજું પહેરીને ગાલ પર હાથ ફેરવો - મૂળ કૃતિ અને અનુવાદ વચ્ચે આ ફરક છે. તો અનુવાદકની રૂએ મૂળ કૃતિ અને અનુવાદ વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ કરે છે, તેમજ પુ.લ. જેવા

ઉત્તમ સર્જકના સાહિત્યને ગુજરાતીમાં લાવવા પાછળનો એમનો વિશદ દૃષ્ટિકોણ પણ જણાવે છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં જે લેખો સમાવિષ્ટ છે તેમાં વૈવિધ્ય રહેલું છે. અહીં બાળપણના અનુભવોને આધારે લખાયેલા સંસ્મરણલેખો, વ્યક્તિચિત્રો, પ્રાણીચિત્રો, હાસ્યને રંગે રંગાયેલા લલિત નિબંધો મુખ્યત્વે જોઈ શકાય છે. પુ.લ.ની એક હાસ્યસાહિત્યકાર તરીકેની છબી તેમજ ઊંચા ગજાના સાહિત્યકાર, કોમનમેનના લેખક તરીકેની છબી આ નિબંધોમાંથી ઉપસે છે. હાસ્ય કદાચ અહીં આપણને જોવા મળે પણ એ સૂક્ષ્મ છે નર્મ- મર્મયુક્ત છે અને જાણે કે કોઈ લેખોમાં તો કડુણ એ આ લેખોનો સ્થાયીભાવ બનેલો જોવા મળે છે. જેમ કે, 'રસ્તા'માંનો અતીતરાગ.

આ પુસ્તકમાં હાસ્ય સાહિત્યકાર પુ. લ.ની સાથે સાથે ચરિત્રકાર અને નિબંધકાર પુ.લ.ની પણ જાણે-અજાણે ભાવકને ઓળખ થાય છે. 'બાળપોથીથી મેટ્રિક', 'સાતવાર ની વાર્તા', 'સુખનો કાળ બાળપણનો' જેવા આત્મચરિત્રાત્મક લેખો તેમણે આ લખ્યા છે, જેમાં બાળપણના સંસ્મરણોનું સુંદર આલેખન થયેલું જોવા મળે છે.

આ લેખોમાં નર્મ- મર્મ તેમના લેખનનો સ્થાયીભાવ રહ્યો છે. પોથી ઘૂંટવા અંગે કહે છે,

"મેં ચાર વર્ષ પોથી ઘૂંટી પણ મારા અક્ષરોએ એમની જીદ ક્યારેય છોડી નહીં". તો 'સુખનો કાળ બાળપણનો' લલિત નિબંધમાં તેઓ બહુ સરસ રીતે બાળકની નજરે રવિવારનું મૂલ્ય કરતાં કહે છે,

"નાના બાળકો માટે છ રવિવાર અને ફક્ત એક જ સોમવાર હોય એવું અઠવાડિયું શરૂ કરવું જોઈએ."

'માખી', 'રસ્તા' લેખોમાં માખી અને રસ્તાનું સજીવારોપણના માધ્યમથી ચિત્રણ કર્યું છે, તે ખૂબ જ અદ્ભુત છે. લેખકની વિચારના વિસ્તારની શક્તિ તેમની પ્રતિભાના અહીં ભાવકને દર્શન થાય અને બાળકની નજરે તેમના વિચારો તેમની કલ્પનાશક્તિ એમના તર્ક ઉપર માન થઈ આવે.

"આવા વિવિધ પ્રકારના સપના સજાવતી તે માખી બિચારી શરદી મટાડવા માટે બાટલીમાં પેઠી અને ગઈ તે ગઈ! પણ એનું બલિદાન એળે ગયું નથી. દુનિયામાં અનેક માખીઓ આવી અને ગઈ. પણ આ માખી અમર થઈ ગઈ. આજે એ અમૃતના પ્યાલા પર બેઠી હશે. ઈન્દ્રાદિ દેવોના મોઢે પોરો ખાતી હશે, કારણ કે મૃત્યુલોકમાંય એના મૃત્યુએ કેવડો મોટો ખળભળાટ મચાવ્યો હતો. આજ સુધી દવા પીને લોકો શું ઓછા માર્યા છે? પણ છાપામાં કંઈ એમના ફોટા જળક્યા નથી, પરંતુ આ માખીને તો અગ્રપૃષ્ઠનું અને અગ્રલેખનું માન મળ્યું."

એક સામાન્ય એવા વિષય પર કેટલું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ લેખકે કર્યું છે! અહીં તેમની અવલોકન શક્તિ, તીવ્ર નિરીક્ષણશક્તિનું દર્શન થાય છે. આવા અનેક ઉદાહરણો તેમના અન્ય લેખોમાં પણ જોવા મળે છે. નર્મ- મર્મની સાથે અહીં કડુણરસ પણ એટલો જ છે, પણ એ હાસ્યનો વેશ પહેરીને એવી રીતે આવે છે કે સીધો પ્રગટ ન થાય, સહૃદય ભાવકને જ એ સહજ સાધ્ય છે. 'હાસ્યલેખકના દુઃખો'માં તેઓ કહે છે કે સુખ કહેવું જનમાં અને દુઃખ રાખવું

મનમાં આવું કોઈએ કહ્યું હોય તો તે હાસ્યલેખક હોવો જોઈએ.

અહીં જે કરુણ અને દુઃખની વાત છે બંને જુદી ભૂમિકાએ છે, કરુણની વાત પર આવીએ તો વ્યક્તિચિત્રો હૃદયસ્પર્શી આલેખાયા છે. જેમાં બે પ્રકારના રેખાચિત્રો ગણી શકાય: એક જનસામાન્યમાંથી આવતા વ્યક્તિચિત્રો અને બીજા વિશિષ્ટ પ્રતિભા ધરાવતા વ્યક્તિચિત્રો. 'ચીતળેમાસ્તર', 'નારાયણ', 'પાનવાળો', 'અમારા આવાંબહેન' પ્રથમ પ્રકારમાં ગણાવી શકાય એવા આ લેખો છે, જ્યારે બીજા પ્રકારમાં નીચેના આ લેખોનો સમાવેશ કરી શકાય.

'જાને ક્યુ આજ તેરે નામ પે રોના આયા', 'જ્યારે મારો નાતો એક સૂર્ય સાથે જોડાયો હતો', 'વુડ હાઉસ', બાઈશે શ્રાવણ'.

આ લેખોમાં જે પ્રતિભા સાથે ક્યાંકને ક્યાંક પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમને જોડાવાનું થયું, એ સમકાલીન પ્રવાહમાં જે જે પ્રતિભાઓથી પ્રભાવિત થયા અને પ્રભાવિત કરતાં પણ વિશેષ એ પ્રતિભાઓની વિશિષ્ટતાઓ વિલક્ષણતાઓ એમણે ચકાસી, તપાસી અને એના વિશે એમણે આ લેખોમાં વાત કરી છે. એ બેગમ અખ્તર હોય, એ ગાંધીજી હોય, એ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર હોય કે વિદેશની કોઈ પ્રતિભા હોય; દરેકના વ્યક્તિત્વના જુદાં જુદાં આયામોથી એ ક્યાં ક્યાં જોડાયા છે. કઈ કઈ રીતે કઈ કઈ બાબતે જોડાયા છે એની વાત અહીં માંડીને એમણે કરી છે.

અહીં પુ.લ.નો સંગીતપ્રેમ, ખૂબ જ સરળ એવું ગાંધીયુગના પ્રભાવને ઝીલતું તેમનું વ્યક્તિત્વ અને રંગદર્શી એવા કવિ શ્રી ટાગોરની

પ્રતિભાથી સહજ એ પ્રભાવિત થયા છે એની વાત અહીંયા તેમણે માંડીને કરી છે.

એમના લેખોના કેટલાક અંશો જે ક્યાંક હાસ્ય તો ક્યાંક કરુણ તો ક્યાંક નિરૂપણરીતિની નોખી ભાત રજૂ કરે છે તેના ઉદાહરણો જોઈએ:

❖ ચીતળે માસ્તર અંગ્રેજી સાભિનય ભણાવતાં. આ અંગે જોઈએ, "આય એમ સ્લીપિંગ" વખતે ખુરશી પર ડોકી ઢાળે એટલે ટોપી અચૂક ખુરશી પાછળ પડે. છોકરાઓ જાણે ગૂંગળાતા હોય તેવું હસતા. ચીતળે માસ્તરના ધ્યાનમાં એ વાત આવતા "મુગટ પડ્યો કે અમારો?" કહીને ટોપી ઊંચકીને માથા પર સરખી ચાંપતા. આમ સૂઘ- બૂઘ વીસરીને ભણાવનારા માસ્તરો એ પછી મેં જોયા નથી.

❖ નારાયણ અને એના જેવા કેટલાયે ધરના અભિન્ન અંગ એવા વ્યક્તિઓને પુ.લ. અહીં યાદ કરે છે અને કહે છે,

"..... અંદર બેઠેલું બાઈમાણસ પણ સમયસૂચકતાવાળા નારાયણને 'કહેવું પડે'ના ભાવથી જોઈ રહે છે. નારાયણનું ધ્યાન ક્યાંયે હોતું નથી. અહીંથી એના ચક્રો ગતિમાન થાય છે. એક વારનું મુરત જોવાયું એટલે લગ્ન લેવાવાથી માંડીને જાન વિદાય થાય ત્યાં સુધી નારાયણ વિના પાંદડું પણ હાલતું નથી...."

❖ લેખકની તર્કશક્તિનું 'પાનવાળો' અદભુત આલેખન જોઈ શકાય છે,

".....સાહિત્ય, સંગીત અને કલાનો ત્રિવેણી સંગમ પાનવાળાના આ ગલ્લા સિવાય બીજે ક્યાંય શોધ્યો જડે એમ નથી. આવડા અમસ્તા ગલ્લામાં કેટલાં બધાં અણમોલ

સાહિત્યિક વચનો ચોડેલાં જણાશે! જેમ કે 'દામ કરે કામ', 'જ્યાં લગણ પૈસો ત્યાં લગણ બૈસો' માર્કસે પણ બીજું શું કહ્યું છે? એક બાજુ આ સુભાષિત છે તો બીજી બાજુ 'એક નૂર આદમી હજાર નૂર કપડાં' એવો હિતોપદેશ!..."

❖ બેગમ અખ્તર વિશેના લેખમાં એમના સંગીતની મહેફિલ વિશે લેખક નોંધે છે "એ પરોઢિયું પણ એ સ્વરગર્ભરાત્રિને ખીલેલા પુષ્પ જેવું જ હતું."

આ લેખોમાં આલંકારિક વર્ણન છે, વિશેષ પ્રાસાદિક શૈલીમાં લખાયેલા આ લેખોમાં લેખકની આગવી નિરૂપણરીતિ જોઈ શકાય છે. કરુણગર્ભ આ લેખની સૂક્ષ્મભાવની અભિવ્યક્તિ એ પુ.લ.ની વિશેષતા છે અને ખાસ તો અનુવાદિકા કહે છે એમ વસ્તુને પ્રગટ કરી અને પુ.લ.ની વિશેષતાથી તો ભાવકને પરિચિત કરાવ્યા છે, પણ એક અનુવાદક તરીકેનો ઉત્તમ ધર્મ પણ બજાવ્યો છે એમ કહી શકાય. તો કહેવતો, રૂઢિપ્રયોગો અને કેટલાક વિશેષ શબ્દપ્રયોગો પણ અહીંયાં યોજાયા છે.

આ ઉપરાંત 'બેતાળા', 'હાસ્યલેખકોના દુ:ખો', 'બટાકાની ચાલ'માં મુંબઈની ચાલસંસ્કૃતિ 'બ્રાહ્મસંસ્કૃતિમાંથી રુબ્રાહ્મસંસ્કૃતિ' જેવા લેખોમાં આપણે જ જોવા મળે એક હાસ્યકારની મનોવેદના પરિહાસ કે ઉપહાસરૂપે જોવા મળે તેમજ નિર્દેશ હાસ્ય અહીં છે, તો સાથે સાથે એમની જે પ્રાસાદિક શૈલી છે તેમાં ક્યાંક વિદેશની સંસ્કૃતિનો પરિચય આસ્વાદ્ય રીતે કરાવે છે. તેમની આગવી ઓળખ પણ છે આ સાહિત્યકાર જાણે સૌનો છે. અહીંયાં આવતા રૂઢિપ્રયોગો, કહેવતો શબ્દો કેટલાક એવા છે કે જેનો અનુવાદ શક્ય નથી તો આવા શબ્દો ને

કઈ રીતે મૂળમાંથી ગુજરાતીમાં લાવવા, ઢાળવા અને જાણે કે આ બધા લેખો ગુજરાતીમાં જ ન લખાયા હોય એવી સુંદર શૈલીમાં અરુણાબહેને તેમનો અનુવાદ કરેલો છે જે અહીંયાં પત્ર લેખનના પણ એમના જે અનુવાદ સ્વરૂપ પર લેખો છે એમાં પણ જોઈ શકાય છે. તો મૂળ લેખકનું સર્જન છે એ ઉત્તમ જણાતા અનુવાદિકાએ એને ગુજરાતી ભાષામાં જાણવાનો ખરેખર ઉત્તમ પ્રયાસ કરેલો છે.